

VÖRÖS ANTAL

A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon, 1850–1914

Az 1848-as jobbágyszabadítás és az első világháború kitörése közötti időszak mezőgazdasági termelésének fejlődését számszerű adatokkal — az utolsó négy évtizedtől eltekintve — megfelelő felvételek hiányában nem lehet bemutatni. Országos méretekben éppúgy nem, mint szűkebb vizsgálódási területeinket, a Dunántúlt illetően. A tőkés mezőgazdasági termelés fejlődésének első időszakáról tehát csak általános leírások nyújtanak képet, de ezek alapján is megállapítható, hogy mérföldes léptekkel haladt előre.

Nem csupán a szántó területének óriási növekedése jelzi a változás méreteit — becslésünk szerint kb. megkétszereződött a jelzett időszakban —, hanem az ugarolás megszűntetése is. Sőt mondhatjuk, hogy ez utóbbi még határozottabban fejezi ki a nagyobb tőke- és munkabefektetést igénylő belterjes irányú fejlődést. A korszak elején a Dunántúlon is a háromnyomású gazdálkodás volt az általános. A falvak határát három, nagyjából egyenlő részre osztották, s az egyik fordulóban őszt termeltek, a másikba tavaszt vetettek, a harmadik pedig ugaron maradt és a legelő marha járta. A korszak végére az ugar területe dunántúli átlagban az összes szántó területének 40%-ára zsugorodott.

Hasonló méretű átalakulás figyelhető meg az állattenyésztés területén is. A külterjes viszonyok között rentábilis birkatartást háttérbe szorította a szarvasmarhatenyésztés, és a korszak utolsó két évtizedében már ez volt az állattenyésztés „nehézipara”. Az 1850-es években még zömmel az edzett és jó igavonó magyar marhát tartották mindenfelé. A korszak végére viszont e fajta helyébe a gyorsan szaporodó, fejlődő és tejlő, igényes nyugati fajták tenyésztése lépett, s a tejgazdaság a tenyésztésben vezető és irányító szerepet kapott. A számban és termelőképességben megnövekedett állatállomány takarmányozását a megcsappant legelők és rétek mellett a szántóföldi takarmánytermesztés biztosította. A lóhere, lucerna stb. a korszak elején még csak a házak körüli kertekben vagy a harmadik nyomás közel eső szélein kapott itt-ott csekélyke helyet. A kapások között a tengeri, burgonya és cukorrépa mellett a kizárólag állati takarmányozást szolgáló répafélék vetésterülete is állandóan szaporodott. A váltógazdaság uralkodóvá válása után a talajerőt már nem pihentetéssel, hanem az istállótrágyázás fokozásával, majd — a korszak utolsó évtizedeiben — a mind nagyobb méretű műtrágyázással pótolták.

A változó folyamat legfőbb mozgatója az ipar, kereskedelem és közlekedés fejlődése, és ezzel párhuzamosan mind Magyarország, mind a Monarchia mezőgazdasági felvevő piacának gyors növekedése volt. Csak néhány mozzanatot ragadtunk ki a fejlődés határköveinek jelzésére, de ezek is világosan mutatják, hogy a mezőgazdasági termelés munkaigénye a paraszti gazdaságokban is nagyobb mértékben növekedett a birtokos paraszti népesség számának emelkedésé-

nél.* Önkéntelenül is adódik a kérdés: a termelés átalakulása milyen változáshoz vezetett a parasztság munkájában, annak ütemében, minőségében és intenzitásában.

A feladat e téren jóval nehezebb, mint az egyes termelési ágak fejlődésének bemutatásánál. Nemcsak a probléma eddigi vizsgálatának hiánya teszi azzá, hanem az is, hogy e téren számszerű bizonyításra sokkal kisebb mértékben van lehetőségünk, mint egyes termelési ágak fejlődésének a bemutatásánál. A kérdést mégsem lehet elhanyagolni, mert olyan jelenséggel állunk szemben, amely a parasztság életmódjában is óriási változást jelentett. A századforduló időszakának falusi életéről szóló leírásokban minden esetben a látástól vakulásig, megállás nélkül tartó kemény munkát hangsúlyozták az egykorú megfigyelők. Ezzel szemben az 1850-es, de még az 1870-es évek mezőgazdasági újságjait lapozva azt látjuk, hogy állandóan ismétlődnek a panaszok a parasztnép szorgalmának hiánya miatt. A két korszak egykorú leírásai oly szöveg ellentétben álló képet festenek e tekintetben, hogy azt gondolhatnók, hogy más ország, más népek munkaerőleszt rajzolták meg. Pedig valójában csupán a kapitalizmus kialakuló és kifejlődött korszakáról van szó. Pár évtized csak, és mégis óriási változások történtek e téren.

Elégge ismeretes — bár történetírásunk által kellőképpen nem hangsúlyozott —, hogy Magyarországon a feudalizmus, mint Kelet-Európában általában, a jobbágyság munkaerőleszt egyáltalán nem emelte magas fokra, sőt bátran mondhatjuk, hogy egyenesen akadályozta annak a kifejlődését. A problémával a reformkorszak liberális nemzedéke is szembe került, s a jobbágyfelszabadításért vívott évtizedes küzdelemben feudális rendszerünknek e paraszti szorgalmat gátló, munkaerőleszt demoralizáló hatását is kimutatták a régi rend elleni harc során. A Magyar Gazdasági Egyesület 1845-ben hirdette pályázatának eredményeként 1845-ben megjelent „Robot és dézsma erkölcsi és anyagi mező és statusgazdasági tekintetben” c. könyv szerzői talán mindenkinél világosabb és összefüggőbb magyarázatát adták azon erkölcsi és szellemi állapotnak, mely a magyarországi jobbágyságot feudális rendszerünk következtében jellemezte.

„Az úrbérnek . . . a jobbágyra áradott kárai — írta Hetényi János, az ekeli kálvinista prédikátor — részint szellemiek, részint anyagiak. Elsők a férfias észt kifejleni nem elegendők, s erkölcsrontók; az utóbbiak pedig ipart-ölők, és ötlet anyagi jólétre eljutni nem engedők. Az úrbér alatt tehát a jobbágy értelmelme úgy mint kellene öncselekvőségre ki nem fejlődhetik, és így ő ezen kényszerítő rendszer alatt mindenkor kiskorú marad . . . és olyan, mely irtózik minden újítás- és haladástól, jobbra s helyesebbre töréstől . . .” „Miért van ez így?” — kérdezte. Válasza a következő: „A jobbágy örökre el van foglalva hol úrdolgával, hol megyei és más tartozásai teljesítésével: és így ő nem ura saját idejének; önállólag nem kezdhetvén semmibe, és azt nem folytathatván sok ideig, hozzá szokik ahhoz, hogy parancsoljanak neki, mint a gyermeknek, mert különben

* Külön, monografikus jellegű munka keretében foglalkoztunk a Dunántúl mezőgazdasági termelésének a fejlődésével. Részletesen elemeztük az állattenyésztés és főként a szarvasmarhatenyésztés szerepét, mivel az egész mezőgazdasági termelés szerkezete jelentős mértékben ennek az igényeihez igazodott. E vizsgálódásainkból önkéntelenül is adódott annak bemutatása, hogy a termelő munka változásai milyen átalakulást idéztek elő a parasztság mindennapi életében, szokásaiban, szemléletében stb. A továbbiak során felvetett társadalomtörténeti kérdések megvilágítása tehát jórészt az említett gazdaságtörténeti kutatás eredményein alapszik. A felmerült problémákra adott magyarázatok rendkívül vázlatosak, de úgy véljük, tanulmányunk ebben a formában is egyidőre hiánypótló lesz a még mindig kutatásokra váró társadalomtörténet egyik területén.

magától mihez sem kezd . . . Ebből kimagyarázható az ő komolysága, újítástól idegenkedése, mely alatt mindig valami neki ártót, vagy ártani akarót feküdni gyauít. De főleg erkölcsi szenvednek, és erkölcsi hibái között — úgymond — kitűnő a henyeség . . . Munkásság akkor ébred fel az emberben, midőn hasznót remél; és mivel a paraszt munkái igen rosszul jutalmaztatnak meg, és ő véres veritékével is csak kevésre mehet honunkban, megkedveli a dologtalanságot . . .” Mindehhez hozzájárul még — mondja Hetényi — a sok visszaélés a robot körül, melyet akkor követelnek a jobbágytól, „midőn ennek mindene vesztiben van”. Lehet e hát csodálni — kérdezi — „hogya a robot előli a szellemi erőket is, és a szabadnak született embert . . . lealacsonyítja, önérzettől, öncselekvéstől és ipartól megfosztja, lelkét leveri . . . erkölcsét megvesztegeti, őt alávaló felügyelőknak martalékul adja, legjobb idejét ellopja, valóban azt kell mondanunk, hogy a robot több kárt tesz a jobbágynek erkölcsileg és szellemileg, mint ugyan őneki a dézsma anyagilag.”¹

A három pályadíjat nyert munka szerzői azt tapasztalták, hogy a robotrendszer káros következményei talán erkölcsi téren a legfontosabbak. „Legkártékonyabb következése azonban mégis a robotnak az, hogy a köznépbé renyhességet olt — írta Ploetz Adolf — a robot ugyanis azon munka, melyet a jobbágy rendszerint igen egykedvűen, lomhán és hanyagul végez; fel lehet-e pedig tenni, hogy azon jobbágy, ki úrdolgán renyhe, hon igyekező? Ezt csak úgy lehet várni, ha kellőben képezve lenne, ha telkét külön bírná, s a dézsma szorgalmát nem hűtené . . .”²

Ezzel elérkeztünk a jobbágyterhek másik formájához, a dézsmához, mely éppúgy mint a robot, bénítólag hatott a jobbágygazdaság termelési kultúrájának fejlődésére. „A dézsmarendszernek kegyetlen fonáksága, és undorító ok- és joggatlansága abból tetszik ki leginkább, hogy ez az adóterhet nem annyira a földre, mint az iparra nehezíti; mit mint jótékony erőforrást, mindig kímélni és sértetlen hagyni kötelesség. Nem vétetik . . . a kilenced beszédekör illő tekintetbe az, mit adott kitűnő ipar nélkül maga a föld, mit nyújtott a földműves munkája és ipara, mit a netalán e végre feláldozott javítási tőke . . . Mi valóságos jog és oktalanság: és a mezei gazdaságot illetően azon gonoszt is szüli, hogy a számítási tudó paraszt nem is gondolkodik a befördítésről . . . Úgy hogy bátran lehet állítani, mikép még a dézsmarendszer fennáll honunkban, addig a jobbágynek nincs érdekében földjei javítására kitűnő munkát és költséget fordítani, azért, mert a dézsma a föld tiszta jövedelmének legnagyobb részét megemészti és így nem hogy ösztönül szolgálna arra, hogy a földműves pénzzel és fáradsággal javítsa földjeit, sőt mintegy megbüntettetik azért, hogy ezt cselekedte.”³

Mint a jobbágy úrdolgánál láttuk, éppúgy a dézsma esetében is, Hetényi súlyosabbnak tekintette a jobbágyra nehezető anyagi károknál a szellemieket, a szorgalmat megfojtó erkölcsi hatást. „Valóban, ha jól megfontoljuk a dolgot, így is kell ennek lenni szükségképp. Mert midőn a jobbágy tizedet, vagy kilencedet ad földesurának, ha szorgalmas — magát, ha tunya, földesurát csalja meg kétségtelenül: mivel első esetben szorgalma gyümölcsét adja, mellyel nem tartozik, mert az az övé; második esetben nem adja meg azt, mit a földbirtokos igényelhet. . . . Ily viszonyok s körülmények között, lehetetlen lustává nem lenni neki. Innen megfejtethető aztán az, hogy tizedrendszert követő honokban, a

¹ Hetényi János—Királyi Pál—Ploetz Adolf; Robot és dézsma. . . Pest. 1845. 49—59. és 69. l.

² Uo. 333. l.

³ Uo. 94—95. l.

nemzeti gazdaság nagy kárával oly silány állapotban hagyják tengeni földjeiket a jobbágyok, minőben azokat szemlélhetjük: kerülve a szokottnál nagyobb szorgalmat és mindent a jó természetre bízva. De a dézsma örök tespedésben tartja elméjét is a jobbágyoknak; mert a földművelés okszerűsebb kezelésének ösvényétől elzárva, szinte kényszeríti őt, hogy maradjon a kopott vágásban . . .”⁴

A reformkor nemzedéke így látta azt a szellemi erkölcsi állapotot, melybe a jobbágyosság évszázados elnyomatása során került. A nemes ügy érdekében, néhol talán a valónál egy-két árnyalattal sötétebb színekkel festették a magyarországi jobbágyosság szellemi és erkölcsi világát, törekvéseit és gazdasági állapotát, de mégis nehéz lenne elvitatni, hogy a fenti komor kép sokban különbözött a valóságtól. Ezek az évszázados viszonyok alakították ki a jobbágy életformáját, munkatempóját, termelési kultúráját, szellemi és erkölcsi világmépét, szokásait stb., és váltak generációkon és emberöltőkön át jellemző tulajdonságaivá.

Mi sem lenne nagyobb tévedés, mint azt hinni, hogy a jobbágyfelszabadítással egy csapásra mindez megváltozott, és a tegnapi robotolóból lett szabad paraszt jelleme, életszemlélete, szokásai és erkölcsé máról holnapra átalakultak. A reformkor nemzedéke még nagyrészt abban reménykedett, hogy a polgári szabadságjogok és a szabad földtulajdon megteremtése e tekintetben gyors változást hoz. A nyugati országok szabad parasztságával történt összehasonlítások is e hitet erősítették, mivel rendszerint nem vizsgálták azt a történelmi fejlődést, melyen a példaként felhozott országok parasztsága és egész gazdasági élete át-
esett. Úgy látszik, hogy a szorgalomnak csak két rugója van, a „szabadság és tulajdon”. „A szabad tulajdon gondolatában varázserő rejlik, mely az indolentiát elrezzenti, minden szunnyadó erőt a munkásságra költ, s ezáltal az erkölcsi nemesebbülés első csíráját meggyökerezteti.”⁵

Valójában azonban ez az átalakulás sokkal lassabban történt, a szorgalom sokkal nehezebben ébredezett, mint azt a liberális reformnemzedék képviselői gondolták. Ha a jobbágyfelszabadítást követő első hónapokban számtalan helyről nagy nekibuzdulásról tudósítanak is a források, a későbbiek viszont már azt bizonyítják, hogy a nekigyürkőzés csak a forradalom és szabadságharc napjainak múltó jelensége volt. Az 1850-es évek hamarosan megmutatták, hogy a „szabadság és tulajdon” még önmagukban távolról sem elégségesek a volt jobbágy szorgalmának kellő élesztéséhez. „Midőn egyfelől örvendve tekintetbe vesszük azon áldozatteljes kedvezményeket — írta a Gazdasági Lapok Moson megyei tudósítója —, jelesen a régi terhek alóli felszabadulást, melyben paraszt gazdáink a dolgok új fordulata következtében részesültek; másfelől azonban sajnosan tapasztaljuk, miként e kedvezményeket gazdaságunk javárá kéllőleg felhasználni, s így jólétök emelésére fordítani nem képesek.” A felszabadulás számukra — írja — „oly kincs, mely tulajdonuk ugyan, de melyhez — szellemi zár alatt lévén — nem férhetnek, oly világosság . . ., amelynél paraszt gazdáink tompa szemei — fájdalom! — még nem látnak.”⁶ Íme, tapasztalatokon alapuló, szabatos megfogalmazása annak, hogy az évszázados örökségtől, a körülmények által kialakított szemléletétől és szokásaitól a parasztság sem tudott máról-holnapra szabadulni.

⁴ Uo. 112. l.

⁵ Uo. 357. l.

⁶ *Thirring Károly*: Esmék kis (paraszt) gazdáink nevelése tárgyában. Gazdasági Lapok (továbbiakban: GL), 1855. márc. 29.

Somogyból egy gazdatiszt többek között azért panaszkodott a volt úrbéresekre, mert „nem akarnak mit sem tenni, okulni és haladni” és a „jó földet most is úgy szántják vetik, mívelik, mint a robot és dézsma világában, minden változtatás nélkül; háromnyomásos gazdaságot vezetnek, s üresen hagyják az ugarföldet heverni, . . . jóllehet a takarmány szükség szerfelett nagy fokon áll náluk, annak természetére még sem fordítanak semmi gondot, még olyan község határában sem, hol a birtokelkülönözés már meg is történt.”⁷ Egy másik gazdatiszt, ugyancsak Somogyból, a munkáshiány okát abban látta, hogy „népünk dologkerülő”.⁸ Baranyából szintén arról írtak, hogy napszamosokban nagy a hiány, „most itt a polgár napszamba menni restel . . .”⁹ Az ilyen kifakadásokból oldalakon át lehetne idézni, de ezek értékét nagyban csökkenti, hogy földbirtokosok vagy gazdatisztek írták. Hogy a volt jobbágy nemigen vállalt tegnapi földesuránál napszámot, könnyen érthető, hisz a jobbágysors emlékei még eleve- nen éltek. A napirenden levő elkülönítések során is legtöbbször a volt jobbágyok rövidültek meg, s ez csak fokozta a régi sérelmekből fakadó ellenszenvet. Mindehhez járult még, hogy a volt úrbéresek nagyon jól látták a földesurak szorult helyzetét, kiket a tőkehiány mellett gyakran a munkáshiány kényszerített részes föld vagy bérlet átadására. E munkát pedig már egészen másnak tekintették, mint a napszámot.

Az ilyen földesúri panaszokat tehát nem tekinthetjük teljes értékű bizonyítéknak a paraszti szorgalom hiányára, bár az sem vitatható, hogy sok igazságot tartalmaznak. De más indoklással hasonló értelmű leírásokat adtak a falusi értelmiség, tanítók, lelkészek tudósításai, kiknek soraiból a pór nép sorsa iránti meleg együttérzés is kivehető. Ugyancsak Somogyból Zseliz-Kisfalud lelkésze írta némi keserűséggel, hogy bár „a szorgalom az új kor filozófiája”, ennek még csak a nyomai sem tapasztalhatók a nép között. Tanítani kellene hát a parasztságot „a szorgalmas okszerű gazdaságra . . ., gyógyítani azon ábrándból, hogy még ezentúl is lehessen a hanyag jószágkezelés után gyarapodni . . . Föl- ébreszteni mámorából, — tudtára adva: ha víz ellen úszik hátra marad . . . eltípratik és a könnyelműség homokján épült ház a mai iparos napok haladó órája által elsöpretek”.¹⁰

Talán még lehangolóbb az a beszámoló, melyet a Falusi Gazda egyik baranyai levelezője írt az ottani nép gazdálkodásáról. A földeket alig, vagy egyáltalán nem trágyázzák, minek következtében „az igen sekély szántás, tiszta vetőmagra nem ügyelés oly keresztvonásokat tesznek úgysis szűkkörű számításain, hogy az így beköszöntött vékony eredmény . . . teljes lehangoltságot, úgy szólva eltompulást idéz elő a szegény gazdánál . . .” A Duna mentén elterülő rónákon — írta — „jól fizető rétek hirtokában lévén a nép”, takarmányfélék természetére „szűkkörű belátása és igényei által kényszerítve nem érzi magát”.¹¹ Hasonló helyzetet tapasztalt a sertés- és szarvasmarhatenyésztő Dráva-vidéken is, aminek következtében a szarvasmarha „minőségét mindenkor az időnek a gazdasági viszonyokra kiható változósága” szabja meg, mert „a baromtenyésztés nyáron a megszokott régi legeltetésen alapszik, míg ezt télen mindig a takarmány mennyi-

⁷ GL 1857. dec. 7. Gazdasági tudósítások Kapos és Koppány . . . vidékéről.

⁸ GL 1860. ápr. 19. Évszaki tudósítások. Somogy megye.

⁹ GL 1850. febr. 14. Gazdasági tudósítás Baranyából.

¹⁰ Falusi János: Széttelkintés a falusi lelkész és iskolaházak körül gazdasági szempontból. Falusi Gazda, 1856. V. 193—199. l.

¹¹ Kovalik Lajos: Baranyamegyei levelek. Falusi Gazda, 1858. aug. 24.

sege és minősége határozza . . .” Ha jó szénatermő és jó legelőjű évek követték egymást, a marha is kifejlődhetett, ha nem, akkor szalmán koplalt, a növendékekből pedig csenevész állat nőtt csak fel. Egyszóval — állapította meg a tudósító —, az annyira szükséges beosztásnak, előrelátható gondoskodásnak e gazdasági ág is éppen úgy, mint a többi, hiányát mutatja”.¹² Az ekkor már híres és viszonylag sokat jövedelmező sertésenyésztésről sem tudott több jót írni. Mennyivel nagyobb hasznot hajtana ez is, ha a fajta minőségére, a rendszeres malacoztatásra, a „szükséges ólak felállítására, a malacok jobb és bővebb táplálására a jelenben létezőnél több szorgalom, utánjárás és gond fordítatnék; míg így ez is, úgyszólván magára a természetre hagyatva, mindenkor sok körülménytől feltételezett jövedelmi ággá törpül”. „Az egész nép gazdasági viszonyain valami tompa bágyadtság, valami egyhangú értelmetlen nehézkesség . . . látszik, melynek okait ha fürkesszük, rájövünk, akaratlanul is, hogy egy oly nép, mely hosszabb idő óta vezető, példával előmenő jóakarónak annyira híjjával van, önmagából és régi zsibbadt helyzetéből kibontakozni, idő és viszonyok igénylete színvonalra emelkedni, még az annyira anyagias gazdaság terén sem bír.” Kitől is tanulna a nép, kérdezi, mikor az uradalmak gazdálkodásában sem különbség a helyzet, a kezdeményezés első jelei a nagybirtokosoknál is csak most mutatkoznak.¹³

A baranyaihoz hasonló az a kép, melyet Göcsejről festett néprajzosa, az 1850-es, 60-as éveket jellemezve. „Ami kis területet a nép művelés alatt tartott, azt sem munkálta meg rendszeresen . . . Barmai kora tavasztól a hó leestéig a legelőn voltak; tehát trágyája a gazdának alig volt, s ha volt is — értéke ismeretlen lévén előtte — nem használta föl. Ha szántani kellett, nyakába vette a gazda, vagy a házbeli férfiak valamelyike a marhaigát, a legelőn kikereste szilaj ökreit, ott azokat nagy nehezen összefogdosta, igába fogta s így állott csak munkába, melynek végeztével ismét a csorda közé eresztette őket. A göcseji nép egy része ez időben renyhe, dologtalan volt. A munkát röstellte. Dolgában kevés köszönet volt.” Oly hosszadalmasan készülődött dolga végzéséhez, „hogy egy napra csak 5 óra jutott munkára”. A „szegékbeli”, nagyrészt kismemes falvak lakói kerültek legjobban a munkát. „Ezek között is kitűnt Paizsszeg, melynek lakói teljesen dologtalanok, mulatni szeretők voltak. Tönkre is mentek s kipusztultak e községből.”

„Ezen ősi s legkevésbé sem dicsőretre való állapot két nagyobb okra volt visszavezethető — írja Gönczi. — Az egyik ok az volt, hogy a nép munkára nem volt rántalva, miután a természet bőven szolgáltatta ingyen mindazt, ami nagyon szerény igényeinek kielégítésére szolgált. Úgyszólván munka nélkül juthatott a különben hiányos táplálkozáshoz.” „A másik oka ezen állapotnak abban keresendő, hogy Göcsejnek e része a világtól nagyon el volt zárva.” Terményeit a nép csak üggyel-bajjal szállíthatta el, helyben pedig „senki sem vette meg . . .” „Ezen körülmények szárnyát szegték iparkodási s munkás hajlamának, ami — a múltból eredőleg — különben is kis mértékben volt meg nala.”¹⁴

A különböző vidékekről szóló leírások alapján, melyekből lényegében azonos képek tárulnak eléink, már némi következtetést vonhatunk le a volt jobbágyok termelő munkájának az 1848-at követő alakulásáról. A szabad tulajdon — bár kétségtelenül ez volt a legfontosabb — még távolról sem volt elégséges ahhoz,

¹³ Uo.

¹⁴ Gönczi Ferenc: Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár. 1914.

hogy e téren gyors változást idézzen elő. Ehhez még egyéb tényezők is kellettek, mindenekelőtt kedvező piaci lehetőség, magasabb termelési kultúra vagy egyéb kényszerítő körülmény, melyeknek rendszerint az együttes hatása bontotta meg a régi patriarchális viszonyokat. Leginkább piaci lehetőségek vonták maguk után a termelési módszerek javulását. Ahol e téren a lakosság már a jobbágyfelszabadulást megelőzően is szerencsésebb helyzetnek lehetett részese, ott az 1850-es években az átalakulás is gyorsabban zajlott.

Példaként elsősorban a két nyugati megyére, Sopronra és Vasra lehet hivatkozni. Az 1857-ben a Rábaközben járó Galgóczy Károly, ahová „nem nagyon korán, vagy nem nagyon estve későn” ment, ott a gazdát otthon nem találta — lett légyen az volt nemesi közbirtokos vagy telkes jobbágy —, „hanem kint tagján gazdasági foglalatosságai közt” kellett, hogy felkeresse. Különösen a „tagosztály” óta lendült előre a nép szorgalma és gazdálkodása. Az aratás után a tarlót azonnal felszántották, megkezdődött a takarmányfélék, lóhere, lucerna és répa nagyobb arányú termelése. Mivel a közlegelőket is felosztották, feltörték, a trágya becse különösen megnövekedett. A takarmányfélék részére „rakodó pajtákát” építettek, mert ezek nélkül igen keservesnek tartották volna a gazdálkodást. Főként a gabonatermelésben mutatkozott Galgóczy szerint nagy előrehaladás, bár a jobb földművelő eszközök, vaskék stb. használata csak lassan terjedt. Szabad idejükben a „parasztgazdák” még téglavetéssel és -égetéssel is foglalkoztak, nemcsak azért, hogy cserépfedeles téglaházakat építsenek, hanem eladás végett is.¹⁵

Hasonló elismeréssel írt a Gazdasági Lapok tudósítója Vas megye délnyugati részéről, hol a földet háromszori szántással készítették elő vetésre, amennyire csak tudtak, trágyáztak és az utolsó szekér trágyával a paraszt már az ekéjét is vitte, hogy a földet mindjárt megszánthassa, nehogy a száradás miatt is veszítsen sokra becsült trágyája az értékéből. Itt is a paraszt szorgalmát emelte ki a tudósító, hogy korán kelt és mindig talált munkát gazdaságában. A kedvezőbb piaci lehetőség és a sovány termőtalaj egyaránt több munkára, alaposabb talajművelésre kényszerítette e vidék népét.¹⁶ Galgóczy még Alsó- és Felsőőr vidékét említi meg, hol a falvak „egy kis szorgalom telepet” alkotnak, továbbá Szombathely környékét, hol „alig lehet különbséget tenni”, hogy melyik falu igyekezőbb. Itt és másutt is a megyében „a tagosztályozott helységek szinte váltó rendszerhez hasonló gazdaságot űznek . . . rendszeren trágyáznak, takarmánypalántákat, gyökernövényeket művelnek, az istállózat is behozták, szerszámaik jók . . .” stb.¹⁷ A mostoha talaj- és természeti viszonyok kényszerítették a Bakony vidékének parasztságát is arra, hogy több és gondosabb munkával biztosítsák megélhetésüket. Rétjeik csak a völgyekben voltak, de ezek termését is könnyen elvitte a gyakori záporosók során a hegyekből lezúduló víz. Ezért ugarolás helyett takarmányt kellett szántóföldjeiken is termelni. A kötött sárga agyagtalaj rendszeres trágyázás és „okszerű művelés mellett” is csak a vetőmag ötszörösét vagy hatszorosát adta meg átlagban. Őszinek háromszor, tavaszinak kétszer szántottak, és minden szántás után azonnal vas fogast használtak, de

¹⁵ Galgóczy Károly: Rábaközi utazásom október havában. Falusi Gazda, 1857. nov. 10., 17. és 24. sz.

¹⁶ GL, 1851. márc. 7.

¹⁷ Galgóczy Károly: Magyarország-, a Szerb-vajdaság s Temesi bánság gazdasági statisztikája. Pest. 1855. 171—172. l.

ha még ez sem volt elég, akkor vették a fáradságot és kézi erővel porhanyították a talajt.¹⁸

Galgóczy a már idézett statisztikai munkájában felsorolja azokat a vidékeket, amelyek okszerűbb gazdálkodásukkal, s ezzel együtt a nép nagyobb szorgalmával kiemelkedtek a patriarchális viszonyokból. Ha csupán ezeket a vidékeket vetítjük térképre, azt látjuk, hogy úgyszólván mind a kedvezőbb útvonalak, illetve fogyasztó piacok mentén feküdtek, s a „tagosztályt” is általában itt hajtották végre hamarabb. Ezenkívül még a minőségi borokat termelő vidékekről hangoztatják az egykorú leírások a nép nagyobb szorgalmát és magasabb műveltségét.¹⁹

Életforma és a gazdaság körüli munkálkodás terén az évszázados mozdulatlanságot az 1850-es években meginduló gabonakonjunktúra bolygatta meg először valamelyest. Az úrbéri bíróságok 1856-ban történt felállítását követően pedig a birtokviszonyok rendezetlenségéből fakadó akadályokat távolították el az okszerűbb gazdálkodás és az egyéni szorgalom útjából. Ha a gabonakonjunktúra nem is a legszerencsésebb irányba terelte a mezőgazdasági termelés fejlődését, a haladás mégsem vitatható el. A törekvés az volt, hogy minél nagyobb területről, minél csekélyebb munkával a lehető legnagyobb hasznot húzzák, vagyis hogy kevés tőkével és munkával, a termőterület bővítésével biztosítsák azt a bevételt, mit több tőkével és „sokkal több munkával és fáradsággal . . . kisebb téren képes felmutatni a haladottabb külföldnek számos jól berendezett gazdasága”.²⁰ Ennek ellenére mégis megállapítható, hogy a gabonatermelés terén emelkedtek a termelési szakismeretek, elterjedtek a jobb talajművelő eszközök, a faekéket rohamosan szorították ki a vaséké, a trágyázás jelentőségének felismerése általános lett, nagyobb gondot fordítottak a vetőmagok tisztítására, meghonosodtak a magtisztítók, sőt a módosabb parasztgazdáknál már a vetőgépek is. Hol előbb, hol utóbb, — az egyéb körülményektől függően —, de e változás az 1870-es évek végéig a Dunántúl legtöbb részében lezajlott.

Két forrást kell még megszólaltatnunk a kiegyezés korából, amelyek az egykorú magyar mezőgazdaságnak, illetve Magyarország társadalmi viszonyainak mondhatjuk, hogy legjobb leírásai. Az egyik az elméletileg és gyakorlatilag is kitűnően képzett Ditz Henrik munkája, akit a bajor kormány küldött hazánk mezőgazdasági viszonyainak tanulmányozására, mivel az 1860-as években a dél-német termelőknek a magyar gabona komoly konkurrenciát jelentett. A másik, kiváló statisztikusunknak, Keleti Károlynak a könyve, aki nem kendőzte társadalmi életünk betegségeit és a kiegyezéskorabeli fényes úri fogatok mellett és a vidéki bálók csillogó tolettjei mögött is jól látta egészségtelen gazdasági és társadalmi viszonyainkat.

Ditz nem rejtette véka alá véleményét, s a fejlettebb viszonyokhoz szokott nyugati ember szemével nézte az országot és sok olyan mozzanatra felfigyelt, amit a hazai szemlélő nehezen vett észre. Azt tapasztalta, hogy a szabadság első élvezése a volt jobbágyoknak gyakran a fejükbe szállt, mint a boré, és a kedvező helyzetet, melynek végre részesei lehettek, nem tudták kellően felhasználni. Sokan ahelyett, hogy a jóval több szabad munkaidejüket tulajdon földjük célszerűbb művelésére fordították volna, „hivalkodásban” tékoztak el. „De ez

¹⁸ B. M.: A Bakony. GI., 1858. ápr. 15.

¹⁹ Galgóczy K.: i. m. 171—173. l.

²⁰ Keleti Károly: Hazánk és népe. Pest. 1871. 146. l.

állapotok átmenetnél nem voltak egyebek.” Ez az átmenet, írja, Magyarországon, „nyomasztóbb volt, mint más országokban”, de a „maradandó következmények” lassan itt is megmutatták, „mikép a föld és a munkás kezek szabadsága elodázhatatlan föltétele a mezőgazdaság korunk színvonalára emelésének”. „S ha a mai Magyarország egész más jelentőséggel bír Európa élelmézésében, mint a 48 előtti, e jelentőségbeli gyarapodást jó részben a föld és a munkás kezek felszabadulásának tulajdoníthatni.”^{20a} Az elismerés mellett azonban bírálatait az új korszak új problémáiról sem titkolta. A fő bajt abban látta, hogy a gabona-termelés fokozása „leplezetlen előszeretettel” az ősök külterjes gazdálkodási módszere szerint történik. Ezzel magyarázta, hogy a volt jobbágyok mindenképp előtt jószágaik gyarapítására törekedtek, nem az intenzívebb, több befektetést igénylő művelésre.²¹ Az egyoldalú gabona-termelés következménye, hogy a paraszt munkaereje az év legnagyobb időszakában kihasználatlan maradt, mivel a vetésen és aratáson kívül a gazdálkodás nagyobb erőfeszítést nem ígért.²²

Lényegében hasonló megállapításokat tett Keleti Károly is, elismerve, hogy a volt jobbágy, ahol a „jó példa okszerűbb gazdálkodásra bírta, ha el sem vetette még az őszi háromforgású gazdasági rendszert”, jobban művelte földjét, tartott egy kis lóherést, kertféléket stb.²³ De ugyanakkor ő is szomorúan állapította meg, hogy a korszerű gazdálkodás nélkülözhetetlen kellékével, a rendszeres és arányos munkálkodással még a parasztság egyáltalán nem dicsekedhetett. Az alföldi parasztság munkálkodását így jellemezte: „ha olyan amilyen termését maga és családjával, vagy, ha bő esztendő volt, zsirosan élvezte, jó sok boron és pálinkán . . . tartott részaratójával betakarította, s elnyomatta, ha — ami ritkán történik — kukoricáját még egyszer bekapálta, őszi vetését felületesen felkapart földjébe elvetette, neki adhatja magát, fájdalom, a téli henyelésnek, melyet legfeljebb az zavar meg, hogy családja egyik-másik tagja enni hány a marhának vagy birkának, ha ugyan valami nagyobb hóésés heterelte a legelőről. Nagyobb hóésést mondok, mert különben ott jár az még karácson hetében is a dohánykórón, s akárhány gazda aggodalmasan csóválja fejét aránytalanul csekély takarmánykészletére gondolván, ha újesztendő előtt istállóra szorul a jószág.” „Őt ismét a pacsirta zengése csalja ki szántás-vetésre földjére s egy-két heti munkával ez is elkészülvén, ismét csak egy kis kapálás, kukoricavetés foglalkoztatja aratásig. Túl a Dunán se sokkal másképp megy a sora a kisbirtokosoknak, legfeljebb, hogy még télen néha fejsze után is lát, . . . de csakis annyira, hogy téli fűtése meglegyen, azontúl nem kell neki a napszám, ha pedig bő esztendő volt, akkor ott rohadjon az erdőn a fa, ő ugyan nem fárasztja a jószágát bármi jó fuvart fizessen is a nagyobb birtokos.”²⁴ Keleti maga is elismeri, hogy leírásánál az árnyoldalakat hangsúlyozta elsősorban, mert e szomorú képből csak itt-ott emelkednek ki „rendes gazdálkodást űző megyék, vidékek és községek”. A termelés fokozása ellenére nem tudta tehát szorgalmasnak jellemezni a parasztságot, minnek okát egyrészt a műveltség hiányából fakadó igénytelenségben látta, ezért hiányzott is „a kellő stimulus a megfeszítettebb munkásságra”. A megélhetés pedig — írta — „vidéken általában még elég olcsó, s mert ha bor

^{20a} *Ditz Henrik*: A magyar mezőgazdaság. Ford. Halász Gábor. Bpest. 1874. 99. l.

²¹ Uo. 84—85. l.

²² Uo. 110—111. l.

²³ *Keleti Károly*: Hazánk népe. 153. l.

²⁴ Uo. 148—149. l.

nem kerül is, sok helyt ezt elég könnyen pótolja a pálinka, sőt pótolja már gyakran ott is és azoknál, hol a szőlő díszlik és azt maguk is művelik.”²⁵*

Az elmaradottság — mondja — „nem csupán népünk hibája”, mivel ilyenek nevelték, illetve nem nevelték. Kevés kivétellel „jobb példát se lát a szomszéd kisebb úri birtokosoktól, gyakran a különben általában jobban kezelt nagybirtokostól sem”.^{25a} Az egykorú szaklapokban általában inkább csak a parasztság gazdálkodásáról olvashatunk elmarasztaló leírásokat, előítéletei, régihez való ragaszkodása stb. miatt. Keleti utalt arra is, hogy mit lehetett várni olyan országban a parasztság haladásától, ahol az úri birtokosok agrokultúrája sem állt sokkal magasabb fokon. Hogy e téren a nagybirtokosoknál milyen helyzet volt még az 1870-es években is, arról Kosutány Tamás, az óvári akadémia nagynevű professzora festett tanulságos képet. 1873-ban, midőn a kolerajárvány Budapestet is fenyegette, a baj megelőzésére a fővárosi hatóságok nagyobb tisztogatást rendeltek el a városban. Az Üllői-úton működő Gschwindt-féle szeszgyárat is utasították, hogy az udvaráról, az ott hízlalt marháktól származó „pár emeletnyi magas” trágyadombot hordassák el. A gyár meg akart menekedni a szállítási költségektől, ezért felajánlotta a környékbeli földbirtokosoknak, hogy a kitűnő, főleg gabonafélék moslékjából eredő trágyát teljesen ingyen hordják el. Ennek ellenére csupán Lónyai gróf szentlőrinci pusztájára vittek pár vagonnal, a többit a gyárnak kellett a Dunába hordatni. Ugyanezen évben a gabonaroszda okozott súlyos károkat a termésnek. Hogy a védekezést elősegítsék, 1874 tavaszán a Köztelken népes gyülekezet számára Kosutány egyik tanártársa előadást tartott a rozsdáról. Az előadó teljes tudományos apparátussal fejtegette és mutatta be a gabonaroszda lényegét, fejlődését, de az előkelő hallgatóság szeméből nagyon is kirítt, hogy nem értenek egyet az előadóval. Majd a vita során „felállott egy negyedszázados praxisra hivatkozó gyakorlati gazda és kijelentette, hogy amit most hallott, az mind csak lári-fári, az ő megfigyelései szerint a rozzda csak azóta mutatkozik, mióta vasekével szántanak, ezért ő visszatért a faekéhez és a rozzda miatt nincs oka a panasznak. Egy másik azt fejtegette, hogy a rozzda akkor következik be, ha a búzát olyankor vetjük, amikor a nap és hold együttésen vannak az égbolton.” Az előkelő „gazdák” túlnyomó részének a véleménye az volt, hogy az „Úristen a legjobb gazda, ha az akarja, hogy legyen termés, akkor megterem a búza, ha nem akarja, tehetünk akármit, csak szaporítjuk kiadásainkat, nem lesz annak semmi eredménye.”²⁶ Ha az OMGE-ben tömörült földbirtokosok és azok gazdatisztjei így vélekedtek a mezőgazdasági termelés fejlesztésének a kérdéseiről, nem lehet csodálkozni a parasztság ún. konzervativizmusán és az ősektől tanult földművelési módszerekhez való ragaszkodásán. Maga a liberális kormányzat sem törődött ebben az időben a parasztság gazdasági kultúrájának emelésével és teljesen saját belátására bízta boldogulásukat.

²⁵ Uo. 150. l.

*Itt jegyezzük meg, hogy Keleti 1886-ban kiadott „Magyarország népességének élelmezési statisztikája” c. könyvében számításokat végzett a lakosság bor- és pálinkafogyasztására vonatkozóan is. A pálinkafogyasztásnál csupán a hatóságilag ellenőrzött és adóztatott főzést vette alapul. A 12 éven felüli lakossággal számolva az egy főre eső bor- illetve pálinkafogyasztás a Dunántúlon 33,58, illetve pálinkából 18,61 liter volt. Ehhez még nekünk hozzá kellene számítani az igen általános fekete főzés révén készült pálinkát is. Keleti K.: Magyarország népességének élelmezési statisztikája. Bpest. 1886. 126. és 356. l.

^{25a} Uo. 149. l.

²⁶ Kosutány Tamás: A műtrágyák használatának elterjedése... Köztelek, 1911. márc. 25.

Mindezek után összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a gabonakonjunktúra időszaka a hagyományos termelési mód, munkamorál, életforma és szemlélet terén nem tudott lényeges változást hozni a parasztság életébe. Bár a parasztság bekapcsolódása az áruterelésbe óriási mértékben növekedett, de egyoldalúan, csak a gabonaértékesítés terén. Valójában azonban még távolról sem alakultak át életmódjukban és munkálkodásukban tőkés kisárutermelővé. A gabonaterelés gyors növekedését éppen annak köszönhetjük, hogy teljesen beillett a hagyományos termelési rendszerbe, határhasználati formákba és nem okozott a megszokott életmódban nagyobb változást. E termelési mód még nem használta ki a parasztcsaládok teljes munkaerejét. Az őszi és tavaszi szántás és vetés, valamint az aratás és nyomtatás vagy cséplés idején szorgalmasan dolgoztak, de a három évszak többi részében is inkább csak tétlenkedtek. A kapitalizmus elvét, hogy az idő pénz, még egyáltalán nem ismerték. Munkatempójuk még általában kimért és lassú. A nők mezei munkában alig vettek részt, de a legények is inkább csak a huszadik esztendő körül, férfikorban fogtak munkához. A jobbágyfelszabadítás előtt a 16 éves fiukat már a földesúr tilalmazása nélkül küldhették robotba. Nyilván ezzel függött össze, hogy adó alá is e kortól kezdve kerültek. Országszerte általános gyakorlat volt, hogy az úrdolgát a serdülőkorúak végezték. A jobbágyfelszabadítás után e fiatalok és a nők munkaerejét alig-alig vették igénybe a mezei munkánál. Nem egy vidékről olvashatjuk, hogy a húsz esztendő legények legtöbbször még kaszálni sem tudtak. A nőknek bőven maradt idejük a ház körüli munkára, az ekkor felvirágzott népviselet gazdagon díszített ruhadarabjainak a készítésére, a legényeknek meg gyakran a mulatozásra.^{27*}

A napszámias munkát általában lealacsonyítónak tartották. E szemlélet részben nyilván a jobbágykor robotmunkájának az emlékeként alakult ki. Aratáskor — különösen, ha jobb termés volt — kisebb parasztgazdák is, „kik családjokkal is elvégezhetnék saját aratásukat és egyéb munkájukat, . . . külön aratókat és munkásokat” fogadtak.²⁸ Napszám helyett inkább bérleteket vagy részt vállaltak.

E röviden jellemzett életmód, szemlélet és munkamorál szinte iratlan törvénye volt a falu életének, melybe mindenkinek bele kellett illeszkednie. Arra is volt példa, hogy azokat, akik ebből az életmódból szorgalmukkal ki akartak törni, valósággal megakadályozták. Göcsejben az iparkodó, dolgos, munkakereső parasztok pincéit feltörték, lovukat kifogták, háziállataikat ellopták stb.²⁹ Mivel a gabonakonjunktúra időszakában a kevés munka és — a ruházkodás kivételével — általában igénytelen életmód mellett* is viszonylagos jólétbe kerültek, megerősödött az a szemlélet, hogy a vagyonosodás, a jólét alapja nem elsősorban a munka, hanem a sok föld és kevés munka.³⁰ Ezért növekedett a földszerzésre irányuló törekvés igen nagy mértékben. „Földnépünk előszeretettel ragaszkodván a földhöz, ha csak tehetsége engedi, sőt olykor ezen felül is, iparkodik az áruba bocsátott földet sajátjává tenni — írták Győr megyéből az

²⁷ Gönczy F.: i. m. 557. l. és Baranya múltja és jelene. Váradi F. szerk. Pécs. 1896. 510. l.

* A vázolt életmódot és szemléletet jól fejezte ki az egykor ismert nóta: Ökre az igában. Fia a csárdában, Illik a legénynek, Húszéves korában.

²⁸ Győr megye és város egyetemes leírása. Fehér Ipoly szerk. Bpest. 1874. 266. l.

²⁹ Gönczy F.: i. m. 557. l.

* A színekben pompázó, gazdagon díszített, sok anyagot és munkát igénylő népviselet és a vályogból vert házak ökölnyi, gyakran ki sem nyitható ablakokkal, elég jól kifejezik, hogy a ruházkodásban gyakori hivalkodó pompa másrésztől milyen igénytelenséggel párosult.

³⁰ Ditz H.: i. m. 84. l.

1870-es évek elején — és ezt sokszor valóságos értéken túl is megfizetni. Így történik, hogy a nagy és kisebb birtokok ára között nevezetes különbség forog fenn.”³¹ Ezt tapasztalta Fehér megyében is a Gazdasági Lapok tudósítója.³² Hasonló tudósításokat bőven lehetne más megyék parasztságára vonatkozóan is idézni.

A külterjes gazdálkodás mellett a földszerzési törekvéseknek jelentős mozgatója volt még az a „csodálatos” kaszt-szellem, mely nemcsak a volt kiváltságosok, hanem a parasztság körében is országsszerte divatozott. Az 1848 előtti jogi és vagyoni helyzetet kifejező „telkes, féltelkes, zsellér” stb. továbbra is kizárólagos megjelölés maradt a falu belső hierarchiájában.³³ „Már a zsellért is lenézi a féltelkes birtokosa, a hat ökrös gazda meg nagy úr a faluban — írta Keleti —, kihez még a kisbíró se mer kalappal a fején szólni.”³⁴ Az egyén súlyát tehát még a tulajdonában levő föld nagysága szabta meg a falu életében, s tudása, szorgalma nem jöhetett számba. Erre nem is igen volt szükség ott, ahol nyomásos rendszerben művelték a határt.

Az 1870-es évek közepén beköszöntő agrárválság, a búzaárak esése ezt a hagyományos életformát bolygatta meg, és forgatta fel pár év alatt. A külföldi verseny hatását növelte, hogy az előző évtizedekben feltört, rosszul trágyázott földek termőereje erre az időre kezdett kimerülni. Ugyanakkor az egyoldalú termelés miatt a gabona természetes ellenségei is rendkívül elszaporodtak. A rozsda, üszög stb. elemi csapásként jelentkeztek és gyakran húzták keresztül a gabonatermelők legszebb reményeit és számításait. Az egyoldalú gabonatermelés elveszítette jövedelmezőségét. Helyébe tehát új termelési ágakat kellett keresni, melyek pótolták a gabonatermelésnél erősen megesappant bevételeket. Az átállás azonban távolról sem ment olyan gyorsan, mint a gabonatermelés fokozása, mert az új termelési ágak felkarolása nemcsak új ismereteket követelt, hanem az egész korábbi életforma megváltozását is. A korábban jól jövedelmező egyoldalú gabonatermelés „morális” hatásának káros következményei is ekkor ütözköztek ki. Ezeket Ditz már az 1860-as években úgy fogalmazta meg, hogy „a magyar természeti mezőgazdaság fejletlenül hagyja” a munka eredményeket; „ez az embert az időjárás és a piaci viszonylatok jó szerencséséből hagyja élni s a paraszt ezt Isten áldásának hiszi s kényelmesebbnek tartja könyörögni érte, mint Isten valódi áldását kiérdemelni. Pedig nem Isten áldása, hanem talán a legnagyobb átok, mely Magyarországra nehezedik, hogy itt fáradság és verejték nélkül kaphatja az ember kenyérét, mert »keresésnek« ezt csak nem mondhatjuk.”³⁵ Az élesszemű Ditz a káros hatásra figyelt fel, de másfél évtizeddel később a Moson megyei gazdasági egyesület titkára azok következményeit sem titkolta. „A jó évek — írta — elpuhították a népet, melynek igényei azon mérvben nagyobbodtak, mentől könnyebb lett a megélhetés; sokan a munkát is kezdték kerülni, és . . . a könnyelműség iránti hajlam sokaknál túlsúlyra kapott; a fényűzés mind nagyobb méreteket öltött. Midőn aztán a »nem szeretem« idők következtek be, mindezen megszokott dolgokról már nehéz volt lemondani és biztat-

³¹ Győr megye és város. . . 271. l.

³² Adalékok gazdasági állapotaink ismeretéhez. Fehér megye. GL, 1860. szept. 20., 27., okt. 4., 11., 18., 25., nov. 1. és 8. sz.

³³ *Széchenyi Imre*: Somogy megye, Bpest. 1892. 35—36. l., továbbá: *Vörös A.*: A belterjes gazdálkodás és szarvasmarhatenyésztés Moson megyében. Agrártörténeti Szemle, 1964. 94. l.

³⁴ *Keleti K.*: Hazánk és népe. 152. l.

³⁵ *Ditz H.*: i. m. 392. l.

ták magukat a »jobb esztendő«-nek múlthatatlan beköszöntével. És miután pénz nélkül addig is gazdálkodni nem lehetett, s a háztartásnak fokozódottabb igényei kielégítésére is ezen csereeszközre volt szükség, azt onnan fogadták, ahol az kínáltatott, — kezdődött az adósságesinálás és az uzsora, ami ezen időkhöz legszébb virágzásnak indult. Íme, ilyen összefüggés létezik a mai, nagyban megváltozott viszonyok közepezt is makacsul követett háromnyomásos gazdálkodás egyes szakaszai közt...³⁶

A gabonatermelés megszorítására a hagyományos termelési keretek között, háromnyomásos gazdálkodási rendszerben csak igen korlátolt mértékben volt lehetőség. A harmadik nyomás ugarolása mellett kapásokat és takarmányfélét sem lehetett nagyobb mértékben természetni, következőképp az állattenyésztés is csak külterjes jellegű lehetett. Bár e téren történtek kísérletek, de a félmegoldások mindenütt átmeneti állapotot tükröztek, mit pár esztendő eltelével a „szabad” vagy váltógazdaságra történő áttérés követett.

Az agrárválság viszonylag rövid ideig éreztette hatását a Dunántúlon azokon a területeken, ahol más termelési ág a gabonatermesztéssel egyenrangú, esetleg annál nagyobb jelentőségű szerepet kapott a paraszti gazdálkodásban, vagy ahol különböző körülmények miatt a hagyományos hármas fordulóval már korábban felhagytak. Az előbbi típusnál elsősorban a minőségi bortermelő vidékeket kell megemlíteni, továbbá néhány dohánytermelő falut, melyek sajátos problémáinak vizsgálatára e munkában nem térünk ki. Az utóbbi típusnál elsősorban a két nyugati megye, Sopron és Vas, továbbá Tolna völgyiségi járása és az ezzel szomszédos, részben Baranyához tartozó vidékek emelkedtek ki. A két nyugati megyében a nyomásos gazdálkodásról nagyrészt már az 1850-es években áttértek a szabad gazdálkodásra. Ennek kereteiben történt a gabonatermelés fokozása is. De a válság itt csak rövid időre zavarta meg a paraszti gazdaságok jövedelmi mérlegét. A Sopron megye közgazdasági viszonyairól 1895-ben kiadott leírás ezt a gyors átváltást igen jól tárja elénk. Az agrárválság okozta bajok itt csak az 1870-es, 80-as évek fordulójáig teremtettek nehéz helyzetet a gabonatermelő parasztságnak. „Körülbelül a hetvenes évek végéig tartott az az időszak — írja Berényi —, amelyen belül kétségbeesztő módon indult veszendőnek megyénk lakosságának épp az a rézsze, amely a legdúsabban termő földekre lakja. A nyolcvanas évekkel mintha nagyot fordult volna a sors kereke. A földnek újból kezdett jó ára lenni, a paraszt rohamosan tisztázgatta magát adósságaiból; az uzsorások száma kiveszendőben volt és az árverések, végrehajtások, amelyek eddiglen napirenden voltak, kezdtek hovatovább gyérülni.”³⁷ Nemcsak a nagybérlek gazdálkodnak ésszerűen, hanem „így van ez a parasztbirtokokkal is, amelyek a hetvenes évek gazdasági bajait java részben kiheverték már...” „Közös legelők alig vannak — folytatódik a leírás —; az ugar-rendszernek nálunk már nyoma sincsen; a paraszt is szabadon váltogatja a talajt a szerint, amint intenzív megmunkálással ebben vagy abban vár többet. A sopronmegyei parasztbirtokon csak ritkaság számba megy a tarló. A máshol ugarnak hagyott területek javarészen megyénkben bükkönyt, lóherét, vagy más takarmányfélét termelnek. Nem ritkaság látni, hogy a ma learatott területen siet a gazda keresztbe rakni a gabonáját, hogy azt holnap eke alá kerítse és felszántsa.” Adóssága sem igen volt már a rábaközi parasztnak, vagy ha volt is, csak azért, „mert ingatlant vásárolt”. Azok a birtokok, melyek a „hetvenes években a Rábaköz-

³⁶ Szalay János: A háromnyomásos gazdálkodás és a vetőváltó. Lajta, 1883. nov. 30.

³⁷ Berényi Pál: Sopron megye. Bpest. 1895. 20. l.

ben a paraszt kézből a kereskedőbe kerültek, most lassan ismét visszajutnak a régi gazda birtokába”.

E változás előidézője, Berényi szerint, két tényező volt, a nagymértékben fellendülő cukorrépatermelés, valamint „a közmondásos élelmesség, amely a sopronmegyei magyar parasztot jellemzi és amely már régebben rászoktatta a marhahizlálásra”.³⁸ Tanulságos az a jellemzés is, amelyet Berényi a megye lakosságáról adott. A hegyes, dombos, rosszul termő nyugati terület német lakossága nemcsak földjét művelte nagy intenzitással és hozzáértéssel, hanem a kereskedés és üzletelés iránt is nagy „hajlama” volt. Főként ez utóbbival tűntek ki a megyében lakó horvátok is. A megye síkvidékén lakó magyaroknak nem volt ugyan a „kereskedéshez kellő érzékük”, de azért „okosság, gyakorlati érzék és ... furfang” dolgában ezek se szűkölködtek, „valahányszor saját természetnyelveik értékesítéséről” volt szó.³⁹ Egyedül a marhakereskedéssel foglalkozott nagy előszeretettel a Rábaköz magyar parasztsága.⁴⁰ Viszont a föld „ápolásában páratlan kitartást és sok tanulékonytságot” mutatott. Minden „változás, amely közvetve, vagy közvetlenül a föld termőképességével és a megszkott extenzív gazdálkodás” javításával kapcsolatban történt, azonnal élénk érdeklődést keltett közöttük.⁴¹

A parasztság által űzött cukorrépatermelés szintén a modern gazdálkodásnak volt a példája és egyben az ösztönzője. A répa és a „gyártmányok hulladékai bőséges takarmányt adtak”. Ugyanakkor a répatermelő kora tavasszal kapott pénzt előleg fejében és késő ősszel, mikor a „búza árát már csak nevérről ismerték, újból került pénz a répából . . .” De akadt napszám is, „épp olyankor, amikor másfelé még a tél kényszerítő nyugalma tette szaporává a nyomort és nélkülözést, és akadt fuvar is épp olyan időtájt, amikor se jószágnak, se embernek nem akadt munka a gazdaságban”.⁴²

Hasonló jellemzést kapnánk ugyanabból az időből Vas megye parasztságáról is, ha a szétszórt és már idézett adatokat itt összegyűjtenénk. Az „élelmesség”, más szóval a tőkés piac igényeihez történő alkalmazkodás magyarázza meg itt is a szarvasmarhatenyésztés korai előtérbe jutását. Paraszti cukorrépatermeléssel a megyében ugyan nem találkoztunk, de azért nem hiányzott a korszerű talajművelés és a terméshozam fokozása iránti törekvés. Igazolja ezt a műtrágyázás korai, az 1880-as években történő elterjedése, és a már szórványosan jelentkező kísérletezési hajlam, ami az előbbivel szorosan összefüggött.⁴³

E kép már szöges ellentétben áll azzal, amit a korábbi időszak paraszti termeléséről adtunk. De e termelési módszerek mögött már más életszemlélet, más életforma, másfajta munkai igény és munkamorál húzódik. Sopron megye idézett közgazdasági leírásában még csak halvány utalást sem találunk arra vonatkozóan, hogy a paraszt a mezőgazdasági termelő munka évszakaiban tetlenkednék, hogy nem megy el napszámba, ha saját gazdaságában nem akadt munkája, amikről korábbiakban annyit olvashattunk.

A belterjes gazdálkodásra történő áttérés mindenekelőtt két dolgot kívánt a parasztságtól is: jóval több munkát és jóval nagyobb szakértelmet. Mindez pedig szükségképpen megváltoztatta a korábbi életformát is. Mielőtt ezt az át-

³⁸ Uo. 29—30. l.

³⁹ Uo. 19. l.

⁴⁰ Uo. 30. l.

⁴¹ Uo. 20. l.

⁴² Uo.

⁴³ *Rovara Frigyes*: Az okszerű gazdálkodás terjedése. . . GL, 1890. máj. 18.

állást részletesen vizsgálónk, röviden át kell tekinteni a belterjesen kezelt, nagyrészt istállózó állattenyésztést folytató, kapásokat és takarmányféléket is jócskán termelő paraszti gazdaság évi munkaigényeit. Alig olvadt el a hó, a szorgalmas gazda már — mintegy bemelegítőjeként a kezdődő nehéz munkáknak — ment ki a réteket tisztogatni. Mire ezzel végzett, már a szántóföldek is megszikkadtak annyira, hogy kezdődhetett a tavasziak vetése. Sietni kellett, hogy a télen összegyűlt istállótrágyát még időben kihordhassa a kapásoknak hagyott földekre. Ez is jó pár napot vett igénybe és iparkodhatott, hogy időben a földbe kerüljön a burgonya, kukorica, s rendszerint legutoljára a takarmányrépa magja. Ha az időjárás kedvezőbb volt, s e munkák nem húzódtak el nagyon későre, április végén, május elején maradt néhány napi lélegzetvételnyi idő. Hamarosan ugyanis kezdődtek az újabb munkák, s már nem is volt megállás késő ősziig. Jött az első kapálás sorban, a burgonya, kukorica, répa stb., és mire mindegyiket befejezték, már május végén, június elején jártak, kezdődhetett a széna kaszálása és a lóheréé vagy egyéb szántóföldi takarmányé. Ezzel együtt természetesen a szárítás, gyűjtés és betakarítás. Közben azonban már kezdeni kellett az újabb, a második kapálást és töltögetést, mi már gyakran behúzódtott a június végén induló aratási időszakba, nem is említve a kukorica harmadik kápálását, ami bizony rendszerint meglátszott a hozamon. Az aratásnál is sietni kellett, hogy az ugart lehetőleg még a következő napokon felszánthassák, mielőtt a föld a nyári napon nagyon kiszáradna. Ahogy a zab is kereszttekbe került, lehetett kezdeni a hordást és az asztagba rakást. A gabona betakarítása után sietve felszántották még a kereszttekben levő, tegnap betakarított gabona helyét. De ki kellett hordani már a tavasztól a nyár közepéig összegyűlt istállótrágyát is, az ősziak alá. Közben megindult a cséplés és sok vidéken, egymást kisegítve a szomszédok és ismerősök, maguk adták a cséplőgép mellé is a szükséges munkásokat. Ennek befejezése után sem volt pihenő idő, mert már váratott magára az ősziak alá végzendő második előkészítő szántás, rendszerint keverőszántásnak nevezték, és a boronálás. Az idő ismét előrehaladt, augusztus közepén túl járt már és újból kaszát kellett fogni, mivel a sok marhának, lónak télire kellett a sarjűszéna és lóherc. Mire ezek kaszálása és gyűjtése véget ért, kezdődött a nagy őszi roham. A kapások, burgonya és répa szedése, a kukorica törése és közben, vagy már azt megelőzően, megindult a vetés. Októberben ismét kihordták az újból megszaporodott istállótrágyát, a még trágyázatlan, búza alá hagyott földre. Ha mindezzel végeztek és a novemberi idő megenyedte, akkor újból ekébe fogtak, hogy őszi szántással készítsék elő a földet a tavasziak alá, s végül is a tartós őszi esők vagy a beálló fagyok kényszerítették haza véglegesen a mezőről a szorgalmas parasztot.

Leírásunk csak vázlatos volt és lehetőleg azokra a munkafélékre terjedt ki, melyek a belterjes gazdálkodással együttjáró vetésforgók esetén a Dunántúl minden részén egyaránt adódtak. Éltérés a vázlattól legfeljebb annyiban volt, hogy vidékenként egyik vagy másik gabonaféléből, kapásból és takarmányféléből termeltek többet, vagy kevesebbet a másik rovására, illetve javára. Nem említettük a szőlőket, ahol kora tavasztól késő ősziig szintén gyakran akadt tennivaló. Itt csak utalni szeretnénk arra, hogy a filoxera pusztítását követő telepítések művelése is a korábbinál jóval igényesebb lett. A kényesebb oltványfélék több és gondosabb ápolást követeltek. A 90-es években először pusztító peronoszpóra elleni védekezés során indult meg és terjedt el a permetezés. De említhetnénk azt is, hogy a Dunántúl több vidékén a korábban betakarított gabonaföldekbe júliusban még utónövény is került. Rendszerint tarlórépa vagy csala-

mádé az állatok takarmányozására. Még lehetne sorolni a mezőn adódó kisebb-nagyobb munkákat.^{43a}

Ila az itt elmondott munkafolyamatokból csak egy is elmaradt, ha egy kapálásra vagy talajelőkészítő szántásra nem jutott idő, a betakarításnál azonnal megmutatkozott a kellemetlen következmény — a kisebb hozam.

A ház-körüli munkáknál szintén megnövekedtek a tennivalók, az istállózó állattartásra történt áttéréssel. Korábban kora tavasztól késő őszig egész nap legelőn járt a lábas jószág, a község vagy társulat pásztorának őrzése mellett. Ila igába akartak fogni, a gulyából szedte össze kiki a magáét, s dolga végeztével ismét oda terelte. Istállózó tenyésztés esetén a megnövelt marhaállomány reggeli és esti etetése, itatása, az istállónak a kitakarítása, almozása, az állatok tisztítása szintén alaposan szaporította a teendőket. Tavasztól őszig a kertek alatti, vagy közeli lucernából, esetleg rétről naponta friss zöldet kellett behordani a teheneknek, hogy a tejhozamot növeljék. Mindezt kora reggel, mezőre menetel előtt, vagy késő este — nyáron még délben is — fáradtan hazaérkezve végezték.

A fenti munkafolyamatokat áttekintve nem nehéz felismerni, hogy ez a korábbinál sokkal magasabb fokú áttekintést és irányítást követelt, hisz gyakran több munkafélét is kellett párhuzamosan végezni. A tavasztól a nyár végezetéig örökösen tartó kapálás mellett ott voltak az egyéb munkák. Itt már úgyszólván a család minden tagjának akadt erejéhez való teendője. Korábban azt láttuk, hogy a 18—20 éves legények még a kaszát sem igen fogták a kezükbe, hogy a nők csak néha-néha vettek részt a mezei munkában és csupán a ház körül foglalatostkodtak. Erről belterjes gazdálkodás esetén már szó sem lehetett. Lényegesen átalakult tehát az egész családi munkaszervezet, melyben már a nőknek is bőven ki kellett venni részüket a mezei munkából. A kapások gondos talajelőkészítést igényeltek, s már a tavaszi ültetésnél, vetésnél akadt teendőjük, a kapálás is gyakran inkább rájuk nehezedett, mivel a férfiakat más munkák kötötték le. A szénaszárítás, illetve gyűjtés sem igen nélkülözhetette az asszonyok segítségét. Aratáskor a marokszedés mellett még a kötélverés volt a feladatuk, de az utóbbit gyakran gyerekek is végezték. Majd a hordásnál segédkeztek, azután a eséplőgépek mellett akadt könnyebb, nők által is végezhető munka. A második kaszálásnál ismét a gyűjtés, ősszel pedig a burgonya- és répaszedés, kukoricatörés vette igénybe az ő munkaerejüket is. De segédkeztek egyéb mezei munkáknál a család összetételétől, felnőtt tagjainak számától függően.

A szorosabb értelemben vett házi munka, főzés, mosás, ügyelés a kicsi gyerekekre, már rendszerint az idősebb asszonyok, nagyanyák teendője maradt. Ők gondoskodtak a baromfiakról, a legelőkről és községi kondákból szintén nagyrészt az ólakban történő tartásra került sertések etetéséről. A mezőről hazajövő fiatalabb asszonyok, lányok már csak segítettek a munkánál. Az ő feladatuk volt viszont reggel és este a fejés, vízhordás a konyhára, tehát a házi munkának inkább a nehezebb része. A fiatalabb asszonyokra, lányokra várt a veteményes kert gondozása, gyomlálása, meg a kisebb-nagyobb káposztás földek művelése. Ők ültették a köztes növényeket, a borsót, babot, ők is szedték össze a termést. A nők bajlódtak a len- és kendertermeléssel, feltéve ha munkaerejükből és idejükből még arra is futotta, hogy télire fonni- és szőnivalót készítsenek. Ez utóbbi feladat már inkább csak a korábbi gazdálkodási mód és életforma maradványként élt tovább, s hasznot sem sokat hajtott, de azért, aki csak tehetett, elvégezte

^{43a} E munkamód leírására lásd: *Nagy József*: A hegyhátvidék néprajzához. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője, 1900. 132—140. l., továbbá *Szente Arnold*: A lendvavidék néprajza. Ethnographia, 1898. 67—72. l.

a megváltozott körülmények között is, mert a nők szorgalmasságának megítélésénél még mindig fontos kritérium volt. A régi népviselet anyag- és munkadíj-nyes darabjainak elkészítésére már idő sem maradt.⁴⁴

A századforduló néprajzi adatgyűjtői, ha a népviselet elhagyásának okairól faggatták a parasztságot, mindenféle azt a választ kapták, s elsősorban azt hangoztatták, hogy az elkészítésére nincs alkalmuk, mert a mezei-munka lekötötte minden idejüket. A hetési falvakat járó néprajzos az egykori fehér színű népviselet eltűnésével kapcsolatos tapasztalatait például így összegezte: „Ennek a sok fehér ruhának a készítése, tisztítása . . . annyi idejüket kívánta, amennyivel azóta megterhesült életkörülmények miatt továbbra sem rendelkeznek.” Meghódolt tehát teljesen a gyáripar olcsó termékének, „formája a változott ízlésnek s a megalkotásra szükséges idő pontosabb értékelésének”. „A pusztulás — írta — különösen a legutolsó tíz esztendő alatt végzett elszomorító munkát, kiirtván majdnem gyökeresen az e területen divatozó viselet legjellemzőbb darabjait.”⁴⁵ A Lendva vidékén is azzal indokolták a régi színes viselet elhagyását, „hogy annak előállítását s tisztán-rendben tartását nagyon sok idejüket vette el”, a mostani munkás időben pedig a mezei teendők kezdetétől még „meghalni sincs idejük, érkezésük”.⁴⁶ Még hosszasan lehetne idézni a korabeli megfigyelők leírásait, amelyek mind azt igazolják, hogy nem egyszerűen a gyáripar termékei szorították háttérbe a festői népviseletet, mint ezt az utóbbi évtizedek néprajzi feldolgozásai állítják. E megállapítások azért sem nyújtanak kellő magyarázatot a paraszti ruházatkódás átalakulására, mert a népviselet alapanyaga legtöbbszörben a gyáripar terméke volt. Tehát az egész gazdálkodás megváltozásával és az azt előidéző körülményekkel összefüggésben lehet megérteni a régi népviselet elhagyását. Az új intenzív gazdálkodási mód új munkaintenzitást követelt, új életformát és új racionális polgári szemléletet, gazdasági személynézetet kívánt. Az idő is pénz lett és mindenkit arra kényszerített, hogy elhagyja a réginek színes és festői, de költséges sallangjait.* A népviselet elhagyását azután lassan követte a napokig vagy egy-egy hétig tartó dáridós nagy lakodalmak megszüntetése is.⁴⁷

A belterjesen kezelt paraszti gazdaság kihasználta az idősebb férfiak és gyerekek munkaerejét is. E két generáció főként háztáji munkákkal foglalkozott. A nehezebb mezei munkára már képtelen öregek is nagy segítséget jelentettek a családban, mivel a nagyobb erőfeszítést nem igénylő állatgondozást ők is el tudták végezni. A mezőről este fáradtan hazatérő férfiak legfeljebb már csak

⁴⁴ Mány Zoltán: Tanulmányok egy Sárközi falu társadalmáról, Bpest. 1942. 23—24. l. továbbá Gönczy F.: i. m. 643. és 650. l.

⁴⁵ Bellosics Bálint: A hetési magyarság viselete. Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője. 1903.

⁴⁶ Szenté Arnold: i. m.

* Csupán utalni szeretnék arra, hogy a népviselet fennmaradása országszerte összefüggött az egész gazdálkodási mód elmaradottságával, mit a néprajz „megrekedésének” nevez. A gazdálkodás átalakulása és a ruházatkódás változása közötti összefüggés a Dunántúlon is jól kimutatható. A Sárköz Tolnában, a Duna- és Dráva-menti vidék Baranyában, továbbá néhány somogyi falu őrzi meg a Dunántúlon a régi festői népviseletet a századforduló után. Tanulmányunkból az derül ki, hogy e területeken maradt meg a hagyományos nyomásos gazdálkodás és a külterjes állattartás. Baranya középső, északi, intenzíven gazdálkodó részén a népviselet is megszűnt. A belterjes gazdálkodás mellett csak néhány kivételesen szerencsés, jómódú faluban maradt meg a régi viselet.

⁴⁷ Erre vonatkozóan lásd többek között Szegedy Rezső: Nyugatmagyarországi horvát lakodalmi szokások. Ethnographia, 1921.

a munkák befejezésénél segítettek valamit. Legalább napi három órát mentettek meg az öregek a mezei munka számára. Hasonló helyzet volt a gyerekekkel, kiknek teendői már úgy tíz éves koruktól szinte velük együtt növekedtek.⁴⁸ A tíz esztendősi fiúk tavasszal és nyáron egy vagy két tehenet legeltettek kötélén a szántóföldek közötti dűlőutakon, mesgyéken, hogy minden talpalatnyi terület termését felhasználják és a gabonában vagy kapásokban mégse tegyenek kárt.

Ebben a családi munkaszervezetben tehát már mindenkinek volt erejéhez képest feladata. Tétlenkedés vagy henyélés nem lehetett senkinek sem osztályrésze. A másnak pénzért dolgozást sem tekintették már a századfordulón szégyennek, s ha a kisebb birtokkal rendelkezőknél az otthoni munka megengedte, a család egyik vagy másik tagja napszámba is elment.⁴⁹ Mivel a belterjesség fokozásával a munkaerőszükséglet arányosan növekedett, az egyes munkafolyamatokat is igyekeztek rövidíteni. E törekvések nemcsak a kisgépek, kapáló- és töltőgető ekék elterjedését magyarázzák, hanem részben a cséplőgépeket is. Az „idő kímélése” jelentős tényező volt abban, hogy a kisebb birtokkal rendelkező parasztok is a nyomtatásról a gépi csépelésre tértek át.⁵⁰ Ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy 1896 és 1915 között a Dunántúlon a gőz- és motorikus meghajtással működő cséplőgépek száma 2247-ről 7130-ra emelkedett, ami 290%-os gyarapodásnak felel meg.* Ugyanakkor a kézi vagy állati erővel hajtott cséplőszekrények száma 23 627-ről 22 051-re csökkent, de ezekből is csupán 76,1% működött, azaz 16 747 darab. Az összes termésnek 87,9%-át csépelelték gépi meghajtású cséplőkkel, 6%-át járgánnyal és 6,1%-át kézi erővel.⁵¹ Az idővel is kellett tehát gazdálkodni tudni és nagyon jól beosztani. Ellenkező esetben egy-egy munkafolyamat elvégzésére nem maradt alkalom, ami viszont hamarosan felboríthatta a gazdaság mérlegének egyensúlyát.

A paraszti gazdaságokban persze csak korlátozott lehetőség volt arra, hogy gépesítés révén rövidítsék és könnyítsék az egyes munkafolyamatokat. Ezért az egyéni szorgalom és iparkodás jelentősége különösen megnövekedett. A századforduló után ezt a szorgalmat hangsúlyozzák a leírások még olyan dunántúli vidékekről is, hol pár évtizeddel előbb a szorgalom nem éppen volt erénye a parasztságnak. Göcsejről írta Göncezi, hogy ma „alig van falu, amelynek lakóit általában henyességgel lehetne vádolni. Ellenben a községek egész sorára mutathatnánk rá, melynek lakói kiváló szorgalmuk és takarékoságuk révén tűntek ki.” E téren teljesen megváltozott a falvak szemlélete, mondhatnánk iratlan belső törvénye. „Míg régebben a szorgalmas, iparkodó munkást, ki szorgalma után valamire ment, nem túrték, meglopták, megkárosították, most megfordítva: a heneve, lusta egyént szólják meg, elítélik. Aki hanyagul és felületesen végezte munkáját,

⁴⁸ Baranya múltja. . . 235. l.

⁴⁹ *Berényi P.*: i. m. 16—20. l. és Egyesületi Értesítő (Szombathely) 1882. okt. Gazdasági tudósítások.

⁵⁰ Baranya múltja. . . 236. l.

* A tényleges növekedés ennél valamivel kisebb volt, mivel az 1895. évi statisztikában nem tüntették fel a földnélküli vállalkozók — falusi kovácsok, lakatosok stb. —, az úgynevezett bér-cséplők és a szövetkezetek tulajdonában levő cséplőgépeket. Ez utóbbiak főként Moson és Sopron megyében voltak nagyobb számban. Erre általában nem figyelnek fel a kérdéssel foglalkozó munkák, s éppen a paraszti gazdaságok gépi cséplésére vonatkozóan jutnak teljesen téves következtetésekre, lásd az 51. sz. jegyzetben i. m. IV. köt. 57. l.

⁵¹ A magy. kor. országainak mezőgazd.-i stat. Bpest. 1900. IV. köt. 202. l. és Magyar Stat. Közl. Új Sorozat, 66. köt. 422. és 430. l.

az „urbáriumosan”, „robotmódon” dolgozott, és „annyit ért a munkája, mint az esküdt ember sipkája”. Aki állandóan elmaradt munkájával, arra azt mondták, hogy „mindig hátul van, mint a tehén farka”. A nép „át van hatva” attól a vágtyól — írta Gönczy —, hogy „minden munkáját a maga idejében . . . és . . . a lehető legjobban” elvégezze. Ezért azoknak volt a legnagyobb becsületük, akik a legszorgalmasabbak voltak, akikről azt tartották, hogy oly gyorsan járnak állandóan, „mint Dömötör napján a felhő”, és akik oly élelmesek voltak, hogy még „az ördögöt is kihajtották volna a likjából”.⁵²

A baranyai „Hegyhat” vidékén, hol pár évtizeddel előbb a húsz éves legények még kaszálni sem tudtak, szintén hasonló változásról adtak számot az 1890-es évekből. A nők már nem bibelődtek a házi munkákkal, mivel nyáron a mezőn dolgoztak. A gyerekeknek is részt kellett venni a munkában „módjával”, és azt tartották, hogy aki már meg tudja inni a szőlő levét, annak meg kell tudni kapálni a tövét. Földjeiket jobban művelték és „az istállós marhatenyésztést is okszerűleg” űzték. Utánozták a németeket. A magyar lakosság már szorgalomban sem maradt mögötte a németeknek, takarékoságban meg ki is fogott rajtuk. „Vegyes községekben még ezelőtt 20—25 évvel, ha kora hajnalban kocsi zörgött végig az utcán, biztosra vehettük, hogy német ember siet a munkára; a magyar megvárta a világos reggelt. Ma már nagyon tévednek az ilyetén következtetéssel.”⁵³

A szorgalom és a munkásság kifejlődésével lépést tartva alakult ki a parasztságnál a beosztás és a takarékoság is. Mindkét tulajdonságot elég gyakran hiányolták a korábbi évtizedek leírásai. A napokon át tartó lakodalmak, keresztelők ideje mindenfelé megrövidült, és egyre ritkábbakká váltak a sok időt és költséget igénylő ünnepek. A nehéz és fáradságos munkával biztosított megélhetés természetes következménye lett a beosztás és takarékoság.⁵⁴

A belterjes gazdálkodás térhódítása nemesak több munkát, hanem jóval nagyobb szakértelmet is kívánt. Nyomásos gazdálkodás idején a határhasználat rendjét intéző előljárásság vagy birtokossági tanács döntötte el, hogy melyik dűlőbe mi kerüljön. Az egyesek e döntésnek megfelelően végezték munkájukat. Válto gazdaság esetén már mindenki maga alakította ki a megfelelő vetésforgót, a gabona, kapás és takarmánytermelés arányait alkalmazva a piac, a családi szükséglet és az állattartás követelményeihez. Legtöbb esetben egy-egy falu határában is igen változatosak a talajviszonyok. A paraszti parcellák szétszórt-sága esetén az is sok tapasztalatot követelt, hogy az egyes talajféléknek legjobban megfelelő vetésforgót kialakítsák. Egyik darabban a kukorica nem díszlett, viszont a burgonya ugyanott szépen fejlődött, másik parcellában lucernát nem lehetett hagyni, ellenben a lóhere vagy nyúlzapuka stb. termesztése jól sikerült. Ilyen apró és mégsem jelentéktelen sajátosságok figyelembe vételével kellett kialakítani a helyes vetésforgó arányait. Nem kisebb gondot jelentett és beosztást követelt az állattenyésztés és takarmánytermelés arányának biztosítása, figyelembe véve az időjárás szeszélyességét: Ha a szénafélék gyenge termést hoztak, aratás után gyorsan zöld takarmány vetésével (csalamádé, mohar stb.) kellett még pótolni a hiányt. Ha így is kevés készlet maradt teletetésre, esetleg selejtezni kellett a meglevő állományt. A nyugati fajta marhákat már nem lehetett szalmán tartani, mert ez esetben ugyancsak alapos ráfizetés lett volna az ered-

⁵² Gönczy F.: i. m. 127—128. l.

⁵³ Baranya múltja. . . 235—236. l.

⁵⁴ Gönczy F.: i. m. 128. l.

mény. Nem is tucatszám, hanem mondhatni, hogy százféle körülménnyel kellett számolni belterjes gazdálkodás mellett. A tapasztalat és a szakértelem párosulása tehát jelentős előnyt biztosított annak, aki mindkettővel rendelkezett.

Az agrotechnikai ismeretek terjedését a különféle mezőgazdasági szaklapok és a kormány által létrehozott népnevelési intézmények is elősegítették némileg. Az 1880-as években a földművelési kormányzat is kezdte felismerni, hogy mezőgazdaságunk bajain lehetne segíteni a legjelentősebb termelő réteg, a parasztság szakismereteinek a növelésével. A külföldi példák is megerősítették e nézetet. Az 1880-as években egyes megyei gazdasági egyesületek és földműves iskolák mellett vándortanítói állásokat szerveztek. Az 1890-es évektől a téli népies gazdasági előadások rendezésével bízták meg a megyei gazdasági egyesületeket és vidéki gazdaköröket, miután úgy látták, hogy a vándortanítók révén — kik többnyire csupán egy-egy termelési ág (méhészet, selyemhernyótenyésztés stb.) kérdéseivel foglalkoznak — nem lehet megfelelő eredményeket elérni.⁵⁵ A népies téli tanfolyamok előzetes terveit a minisztériumnak kellett bemutatni, figyelembe véve a helyi viszonyokat. A terv elfogadása után kapták meg az egyesületek az előadások anyagi fedezetét, az uti és napidíjakat. Ahol az előadásra vállalkozók — lelkészek, tanítók, közigazgatási tisztviselők, állatorvosok, gazdaszettek, gazdasági és iskolai tanárok — ismerték a helyi viszonyokat, ott jelentős eredményeket lehetett felmutatni.⁵⁶ Erre legjobb példa Moson megye. Sajnos legtöbb helyen azonban csak sablonos ismereteket adtak elő. A Fejér megyei gazdasági egyesületben például, midőn 1901-ben felmerült a téli előadások ki-nyomatásának a kérdése, kénytelen-kelletlen elismerték, hogy azok legnagyobb része „nem érdemel nyomdafestéket”.⁵⁷

A sokféle gazdasági szaklap nem igen tudta a parasztság körében a szakismereteket nagyobb mértékben terjeszteni. A parasztság ugyanis szaklapot nagyon ritkán vásárolt, vagy rendelt meg. Olvasására inkább csak télen volt idő. Ha néha valaki járattott is egy-egy újságot, nehezen igazodott el annak, gyakran homlokegyenest ellenkező eljárásokat javasoló cikkei között. Egyik közlemény például az őszi vetések hengerelését javasolta, másik a boronálást és az előbbit kárhóztatta, hogy arra csak ráfizetni lehet. Még képzett olvasó is nehezen szűrte le ezekből, hogy az ő környékén mi a megvalósítható az olvasottakból. Gyakran javasolták a ki nem fizetődő növényfélék termelését, mik csupán más körülmények között váltak be. Okulás helyett aztán rendszerint a nem hagyom magam „bolondnak tartani” jelszóval az egyszerű olvasó földhöz vágta az újságot és nem járatta tovább.⁵⁸ Az újságok és szaklapok közül a szakismeretek terjesztése terén talán azoknak a megyei gazdasági egyesületeknek a kiadványai tudtak a legtöbb eredményt elérni, ahol ezeket jól szerkesztették. A Dunántúlon Baranya, Komárom, Sopron, Vas és később Somogy megyék egyesületeinek voltak elég jó színvonalú közlönyei. Ezeknek a lapoknak a cikkírói ugyanis — szemben az országos lapokkal — jól ismerték a megyéken belül is változó helyi sajátosságokat. Ahol az egyesületeknek nagyobb számban voltak paraszti tagjai, ott ezeknek a lapoknak elég sok példánya jutott el a falvakba is, mivel az egyesületi tagok rendszerint ingyen kapták.

⁵⁵ Balás Árpád: Mezőgazdasági szakoktatás. Magyarország földművelése. 477—478. l.

⁵⁶ Magyar földművelési igazgatás. Hampel Antal szerk. Bpest. 1913. 832. l.

⁵⁷ Székesfehérvár és Vidéke, 1901, jún. 15. Népies gazdasági előadások.

⁵⁸ Rovara Frigyes: Az okszerű gazdálkodás terjedése. . .

A különféle sajtótermékek és a téli előadások azonban nem nélkülözheték a parasztság körében az egyéni kezdeményezést. Szükség volt olyanokra, kik az olvasottakat vagy hallottakat jól megértve, vállalkoztak saját termelési eljárásaik megváltoztatására is. Ilyen vállalkozó szellemű paraszt egy-egy faluban mindig csak egy-kettő akadt. Ha ezek próbálkozása sikerrel járt, a falu népe követte ezek példáját. A nagyobb szakértelmet követelő belterjes gazdálkodás kialakulásának logikus következménye volt tehát, hogy azzal párhuzamosan a falu belső társadalmi hierarchiájában egy új értékrend kezdett kialakulni. Korábban a tekintély legfőbb alapja a birtok nagysága volt. A telkes és „hatökrös” gazdák álltak a legelső fokon. Ez az értékrend ugyan a századforduló táján a Dunántúl legtöbb részén még ugyancsak megtalálható volt, de ugyanakkor már egy másik, reálisabb, a tőkés áruteremelés viszonyait jobban kifejező társadalmi osztályozás is kifejlődött: az „értelmes”, „szorgalmas” gazda fogalma. A falu gazdasági életének és a parasztság termelő tevékenységének tényleges irányítói már ezek lettek. A falu társadalma azokat ismerte el igazi vezetőjének, kik legnagyobb szakértelemmel, ügyességgel és szorgalommal gazdálkodva a legjobb eredményeket érték el, kiknek példáját követni, kiktől tanulni lehetett. Szerepük elhatározó jelentőségét láttuk például a szövetkezeti mozgalom vizsgálatánál is, a források „értelmes”, „vállalkozó szellemű”, „ügyes”, „szorgalmas” stb. megjelölései mögött. E réteg legtöbb esetben nem azonosítható a legvagyonosabbal. Sőt azt lehetett megfigyelni, hogy legtöbb esetben éppen a parasztság felső rétege ragaszkodott legjobban a kevés munkaerőt igénylő hagyományos gazdálkodáshoz. Az állatállomány számának a gazdaságok nagysága szerinti vizsgálata szintén ezt igazolta.

A korábbi értékrend ritkán párosult őszinte tiszteletet keltő emberi tulajdonságokkal. A legtöbbszor csak öröklött vagyonon alapuló gőg és büszkeség ellenszenvet váltott ki azokból, kikre az ősök kevesebbet hagytak. Az új értékrend alapja viszont a szakértelem, a szorgalom és munka volt elsősorban. Elmult tehát az az idő is, midőn a kevés munkával művelt sok földet lehetett a jólét egyedüli alapjának tekinteni, mint ezt Ditz és Keleti fejtegetéseiben olvashattuk. A családjával szorgalmasan munkálkodó és kellő szakértelemmel gazdálkodó kisebb birtokos viszonylag magasabb jövedelemre tehetett szert, mint a cselédekkel dolgoztató módos paraszt. Erről a változásról írtak Moson megyében, hol dunántúli viszonylatban legnagyobb arányú volt a vagyonos, 50—100 holddal, vagy még ennél is többel rendelkező parasztság. „A parasztbirtok 50—100 holdas terjedelme, amely ahhoz, hogy a gazda családja egyedül művelje meg, nagy, ahhoz pedig, hogy rajta modern gépüzemét rendezzenek be, kicsiny, amiért az ilyen gazda drága cselédekkel és munkásokkal dolgozó külterjes gazdálkodásra van kárhoztatva. Ezt bizonyítja az — írták —, hogy a kisebb birtokú gazdák az utóbbi évtizedeket sokkal jobban úszták meg, mint a tehetősebbek, akik ezen tapasztalat hatása alatt ma már nem hagyják — mint az évszázadokon át divat volt — a birtokot egy gyermekre, aki a többit »kifizette«, hanem azt a gyermekek között elosztják.”⁵⁹ Az új körülmények által követelt gazdálkodási mód kialakulása szintén hasonló szemléleti változást eredményezett Tolnában. Ezt tükrözi a ma is emlegetett mondás, amely a nagyarányú marhatenyésztést űző és belterjesen gazdálkodó „Völgység” és környéke, valamint a Duna mentén levő, külterjes művelést folytató, de vagyonosabb parasztság helyzete közötti különbséget fejezi ki. Az előbbi vidéken „mód van vagyon nélkül”, az utóbbin

⁵⁹ Moson vármegye emlékkönyve. Ruff Andor szerk. Magyaróvár. 1929. 206. l.

viszont „vagyon mód nélkül”. Ha e jelenségek még csak szórványosan tűnnek is fel, mégis lényeges vonásai voltak annak a változásnak, mely a paraszti tőkés árutermelés fejlődésének a sodrában a régi paraszti életformát és szemléletet is átalakította és az elhaló régi mellett lassan újat formált ki.

A külterjes gabonatermelésről a belterjes gazdálkodásra történő áttérés, melynek legfőbb feltétele az állattenyésztés fejlesztése volt, lassabban ment végbe, mint ahogy évtizedekkel előbb — kezdetlegesebb közlekedési viszonyok mellett — a gabonatermelés növekedett. Ennek okaira az előbbieknél során elmondottak adnak némi választ. Az új gazdálkodási mód a korábbi határhasználati rendszer teljes felszámolását, több munkát, nagyobb szorgalmat, magasabb szakértelmet, jobb beosztást stb. követelt. Ezzel együtt gyökeresen felforgatta a jobbágyrendszer idejéből örökölt paraszti életformát és szemléletet, mely a felzabadulást követő negyedszázadon át élte igazi virágkorát szokásaival és gazdag színekben pompázó, festői népviseletével. A régi életformától éppoly nehezen szabadultak, mint ahogy a régi kényelmes munkaritmussal helyett is nehezen törtek bele az állandó iparkodásba.

A viszonyok változása könyörtelenül megkövetelte a korábbinál jóval több és keményebb munkát. Nemcsak a tőkés piac versenyének kéréllhetetlensége szorította erre a parasztságot, hanem „az osztozkodások által fölprózódó birtok teljes mértékben való kihasználásának kényszere” is.⁶⁰ Aki a küzdelmet nem vállalta, az könnyen elbukott és a keményen dolgozó birtokos parasztnál is nehezebb sors várt rá: a mezőgazdasági napszámosé vagy a gyári munkásé. Mások az Újvilágban próbálták szerencsét abban a reményben, hogy az ott megtakarított pénzükkel majd falujukba hazatérve, ismét a birtokos parasztság sorába léphetnek, hova emlékeik és illúzióik ezernyi szállal fűzték őket.

Napjainkban még egy generáció él és emlékszik az általunk vizsgált korszak utolsó évtizedeire. Ha faggatjuk a még élő öregeket, legtöbbször mint az azóta soha vissza nem tért boldog korszakot emlegetik e ferencjózsefi időköt. Nemcsak azoknál tapasztalható ez, akik megőrizték vagy valamicskét gyarapították is az apáktól örökölt holdakat, hanem még azok szájából is hallható, akik csak bukdácsolva maradtak felszínen. De ha az első válaszok után alaposabban kérdezősködünk, hamarosan kiderül, hogy emlékeiket „a küzdelemben megálltam a helyem” jóleső emberi érzése színezi derűssé és a mindnyájunk felett múlt idő, amely sokszor a fiatalság legnehezebb napjait is képes megszépíteni.

A. ВЕРЕШ

ИЗМЕНЕНИЯ КРЕСТЬЯНСКОГО ПРОИЗВОДСТВА И КРЕСТЬЯНСКОГО БЫТА В ЗАДУНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ 1850—1914 гг.

Резюме

В период между ликвидацией крепостничества в 1848 году и первой мировой войной развитие сельскохозяйственного производства двинулось вперед огромными шагами. Развивалось оно особенно в Задунайской Области, где — вследствие близкого австрийского рынка оно и прежде стояло на более высоком уровне. Это означает не только расширением пашни (она по нашему удвоилась), но и тем, что целина была сокращена до минимума. Скотоводство было также целиком преобразовано. Прекратилось экстен-

⁶⁰ Gönczy F.: i. m. 597. l.

сивное или полуживотноводство и сократилось до минимума овцеводство. Центр тяжести животноводства был перенесён на скотоводство с хлевом и молочным хозяйством. Полеводство также приспособлялось к потребностям животноводства. Наряду с развитием пропашных растений получило большое значение также и разведение пахотных кормовых растений (клевер, люцерна и т. д.). Трёхпольная система хозяйства сохранилась лишь в порядке исключения.

Преобразованию — интенсификации капиталистического сельскохозяйственного производства дала толчок конкуренция зерновых и шерсти из-за океана. Потребность работы сельскохозяйственного производства росла значительно быстрее, нежели численность сельскохозяйственного населения. Интенсивное ведение хозяйства, увеличившаяся потребность в рабочих руках изменили быт крестьянства и его воззрения. Члены либерального, борющегося за освобождение крепостных, поколения ясно видели, насколько отсутствует у крестьянства усердие и стремление к лучшему, рациональному ведению хозяйства. Но они осознали и то, что с барщиной и оброком иначе и быть не может, ведь крестьянин не пользуется плодами своей работы. Они надеялись, что с созданием свободной земли всё изменится изо дня в день. На деле не так оно произошло. С вековыми традициями, темпом труда и бытом только к концу XIX столетия порвало крестьянство даже и Задунайской Области.

После ликвидации крепостничества производство шло по прежнему в рамках трехпольной системы, употребляемой и до тех пор. Производство зерновых, правда, развивалось в огромных размерах, но при сохранении трехпольной системы. Сеялись весенние и осенние посевы, а третье поле осталось паром, в качестве пастбища. Такое хозяйство не занимало всю рабочую силу крестьянской семьи. Семья удвоенно работала во время осенних и весенних посевов и во время уборки урожая, но в остальное время года они больше бездельничали. Скот зимой жил больше на соломе, летом же — на пастбище. Парни были привлечены к полевой работе лишь в взрослом возрасте, а женщины занимались главным образом домашней работой (варение, стирка, тканье, прядение, шитьё, вышивание).

Так как во время зерновой конъюнктуры производство зерновых в системе трехпольной системы обеспечивало немногой работой сравнительное благосостояние, одежда крестьянства преобразовывается в национальный костюм, красовавшийся в живописных красках, богато украшенный, требовавший много работы. Для шитья его женщины располагались довольным временем. Наступление аграрного кризиса в течение нескольких десятилетий положил конец этому патриархальному крестьянскому быту. Производство зерновых, вследствие падения цен и истощения земель, лишь недавно поднятых и только изредка получивших навоз, потеряло рентабельность. Необходимо было перейти к новому, требовавшему много рабочей силы интенсивному ведению хозяйства, где не только женщинам, но и старикам и детям нашлась соответственная их силе работа. Женщины были вытеснены на полевые работы — обработка пропашных растений стала их задачей — и не оставалось у них времени, чтобы возиться с приготовлением очень сложных народных костюмов. Расчленение крестьянских земель, распространение пропашных и кормовых культур привело к ликвидации трехпольной системы. Интенсивная плодосменная система требовала больше специального знания, умения считать, лучшего ведения работы от каждого крестьянина-собственника, ведь теперь не сельская голова, предписавший раньше трехполье, решал о том, что куда сеять, а каждый решал об этом сам. Вследствие этого во внутренней иерархии деревень сложилась новая система ценностей, где прежде основой авторитета служила единственно величина земельной собственности. В период нового хозяйствования — наряду со старым — распространяется понятие толкового, усердного крестьянина и часто они и стали руководителями деревенского хозяйства, неоднократно кооперативной организации. Интенсивное хозяйство преобразовало также и воззрения крестьянства. Время стало деньгами и в хозяйстве необходимо было приспособляться к потребностям рынка. Было брошено не только дорогостоящее народное одеяние, костюмы, но перестали также и большие веселья, свадьбы, длившиеся днями а иногда неделями, и жизнь была заполнена трудовыми, трудными днями и неделями. Если кто-либо не решился на такую жизнь, то такой в беспощадной конкурентной борьбе легко мог упасть и взят в руки дорожную клюку, чтобы в растущих в стране фабриках или же в Америке заработать свой кусок хлеба.

A. VÖRÖS

LES CHANGEMENTS ACCOMPLIS DANS LE TRAVAIL PRODUCTEUR ET DANS LA FORME DE VIE DE LA PAYSANNERIE EN TRANSDANUBIE, 1850—1914

Résumé

Dans la période allant de 1848, date de la libération des serfs, au déclenchement de la première guerre mondiale le développement de la production agricole accusa un immense essor. C'est en Transdanubie que le progrès s'observa en premier lieu, région où en raison du voisinage des marchés autrichiens, la production se trouvait à un niveau plus élevé. Ce n'est seulement pas l'accroissement de l'étendue des labours — selon les estimations ils montèrent à leur double — qui témoignait de ces changements, mais bien la diminution à leur minimum des terres en friche. L'élevage subit à son tour une transformation complète. On venait de cesser complètement ou à moitié la pratique d'élever les bêtes à cornes hors d'étable et l'élevage des moutons devint lui aussi insignifiant. Le centre de gravité s'était transmis à l'élevage des bêtes à cornes attaché aux étables et à la laiterie. La culture des plantes s'adapta elle aussi aux besoins de l'élevage. A côté de l'accroissement de la production des plantes sarclées un important rôle revint à la production des fourrages arviens (trèfle, luzerne, etc.). Quant à l'assolement triennal il n'en restait plus que les vestiges. C'était la concurrence élatée entre les commerces de céréales et de laine outre-mer qui prêta un élan à cette transformation, à savoir au développement de la production intensive agricole capitaliste. Les besoins en mains-d'oeuvre de la production agricole s'accroissaient dans une mesure beaucoup plus considérable que le nombre de la population productrice primitive. L'exploitation intensive, les besoins accrus en mains-d'oeuvre finissaient par transformer la forme de vie de la paysannerie, ainsi que la mentalité de celle-ci. La génération libérale luttant pour l'émancipation des serfs se rendit nettement compte de ce que l'application et les efforts nécessaires pour une exploitation plus rationaliste manquaient à la paysannerie. Cependant elle était consciente également que cet état de choses fut dû à l'existence du système de la corvée et à l'obligation à la dîme, fait qui ne permit pas aux paysans de bénéficier des produits de leur travail. Cette génération se fiait pourtant à ce que par la création des terres libres la situation changerait d'un jour à l'autre. Cependant ce ne fut point le cas. La paysannerie de la Transdanubie ne cessait, elle non plus, de pratiquer les coutumes, le rythme de travail et le mode de vie ayant été en vigueur depuis des siècles que dans la période du tournant du siècle.

La libération réalisée, l'exploitation ne cessait de s'effectuer selon l'assolement triennal. Malgré le maintien du système la production des céréales s'accrut énormément. On semait en automne et au printemps et le troisième assolement resté en jachère servait de pacage. Cette exploitation était loin de mettre à contribution la force de travail de la famille paysanne. Lors des semailles d'automne et de printemps et dans la période des moissons on travaillait d'arrachepied et pour le reste de l'année on demeurait plutôt inactif. Le bétail se nourrissait en hiver de la paille, alors qu'en été il se trouvait sur les pacages. Les gars n'étaient obligés aux travaux champêtres qu'à l'âge viril, les femmes, elles, s'occupaient pour la plupart de leurs ménages (cuisine, lavage, tissage, filage, couture, broderie).

Étant donné qu'à l'époque de la conjoncture des céréales la récolte faite dans le cadre du système d'assolement assurait avec peu de travail une aisance relative les habits de la paysannerie se transformèrent en des costumes populaires, brillant de mille couleurs, richement décorés et exigeant beaucoup de travail. Les femmes avaient tout le loisir pour les confectionner. Cependant la venue de la crise agricole mit fin au cours de quelques dizaines d'années à cette forme de vie patriarcale de la paysannerie. En raison de la baisse des prix et de l'épuisement des terres n'ayant été défrichées que quelques décennies auparavant et fumées par occasion la culture des céréales finit par perdre sa rentabilité. La paysannerie se vit contrainte de pratiquer une nouvelle exploitation intensive exigeant une main-d'oeuvre accrue, exploitation où non seulement les femmes, mais les vieilles gens et même les enfants trouvaient de travail conforme à leur force. Occupées par les travaux champêtres — la culture des plantes sarclées incombant pour la plupart à elles — les femmes n'avaient plus de temps de s'occuper à préparer à la maison les pièces fort exigeantes des costumes populaires. La division des terres paysannes, l'extension de la culture des plantes sarclées et des fourrages finissaient par liquider le système d'assolement. La culture alternative intensive réclamait à tous les propriétaires paysans plus de compétence, une plus grande faculté de calculer et une meilleure gestion des affaires. Ce n'étaient plus en effet les autorités définissant les moyens de la contrainte d'assolement qui décidaient du problème de savoir par quoi soit semé tel ou tel territoire, mais c'était désormais le paysan à qui en incombait la décision. En conséquence un nouvel ordre de valeur se mit à se développer dans l'hierarchie intérieure des villages où l'étendue de la propriété terrienne était auparavant seule à assurer

l'autorité. Dans la période de la pratique de cette nouvelle exploitation la figure du paysan intelligent et appliqué avança au premier plan. Ce sont ces types de paysans qui devinrent pour la plupart les dirigeants effectifs de l'organisation des coopératives. L'exploitation intensive finit par transformer la mentalité de la paysannerie. Non seulement qu'elle renonça aux costumes populaires fort coûteux, mais elle cessait d'organiser de grandes noces joyeuses durant des jours et parfois des semaines. La vie équivalait désormais au travail rude et celui qui ne sut pas entreprendre cette lutte acharnée succomba dans la concurrence impitoyable et se vit obligé de courir les grands chemins pour s'assurer dans les fabriques de plus en plus nombreuses du pays ou bien en Amérique une bouchée de pain pour se mettre sous la dent.